

Петро Кравченко, Сергій Москаленко

КРАВЧЕНКО Петро Анатолійович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, декан історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії, проблеми сучасної політичної культури.

МОСКАЛЕНКО Сергій Миколайович — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів — вітчизняна історико-філософська думка та проблеми етики.

ЩАСТЯ ЯК ЗАГАЛЬНА МЕТА ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ В ЕПІКУРЕЙСЬКІЙ ЕТИЦІ

(Стаття друга)

*«Задоволення - це щастя дурнів,
а щастя - це задоволення мудрих».*
(Епікур)

Другою, зовсім відмінною від стоїцизму, течією філософії елліністичної епохи було епікурейство. Епікур (341 — 279 рр. до н.е.), батьками якого були афіняни, у вісімнадцятилітньому віці приїхав із міста Самоси в Афіни, а потім побував у Малій Азії, де сильний вплив на нього справила філософія Демокріта. Коли Епікуру виповнилось чуть більше тридцяти років, він створив свою власну школу — Афіньський сад, котра, починаючи із 307 р. до н.е. й до самої його смерті у 270 р. до н.е. функціонувала в Афінах. Вона називалась Афіньським садом

тому, що була створена руками його учнів: на місці колись покинутого пустиря, Епікур і його однодумці, попередньо прибравши купи роками нагромадженого сміття, посадили фруктові дерева й виноград. І таким чином, через деякий час на цьому самому місці виріс квітучий сад, зусібіч оточений кирпичними стінами. Епікурейська школа нагадувала собою щось на зразок громади, що розташувалась в його будинку і на його землях, і прагнула, по можливості, відмежуватись від суєти оточуючого світу.

Те, що епікурейство стало своєрідною «притчею в язицях» нібито із-за притаманної йому проповіді сибаритського способу життя, було обумовлене тим фактом, що Епікура несправедливо обмовили його сучасники-стоїки та їх послідовники, котрі ставились із презирством до того, що здавалось їм грубо матеріалістичними уявленнями в доктрині цього мудреця. Це виглядало ще більш неприємним із-за того, що школа Епікура вела досить скромне існування: ніхто й ніколи не бачив, щоб хтось із епікурейців об'їдався чи того гірше обпивався вином.

Отже, справжні епікурейці зовсім не були такими сибаритами, як змалював їх у своїй художній поезії О.С.Пушкін. В його інтерпретації епікурейці — це ті, хто живе нібито на всьому готовому, заради тільки задоволень, зніжені, благодюшні й добрі.

Справжній Епікур, дійсно, був благодюшний і добрий. Але на цьому й скінчалась уся схожість образу Епікура, змалюваного Пушкіним з реальністю. Епікур був хворою людиною зі схудлим обличчям, що все своє життя страждав від каменів у нирках. Він майже не виходив із дому, а з друзями й учнями розмовляв, лежачи у своєму афінському саду. Життя він підтримував тільки завдяки хлібі й воді, а по святам — ще й завдяки сиру. Він казав: «Кому мало того, що є — тому мало всього» і добавляв: «Хто вміє жити на хлібі й воді, той в насолоді поспорить із самим Зевсом».

Епікур, дійсно, вважав насолоду найвищим благом. Але насолода все ж таки відрізняється від насолоди: будь-яка з них вимагає певних зусиль, і коли зусилля є занадто велике, то краще вже обійтися без такої насолоди. Можливо, цукерки та вино смачніші нам за хліб і воду, однак від цукерок болять зуби, а від вина потім паморочиться в голові. Отже, справжня насолода — це не що інше, як відсутність болю: коли після тривалих мук біль тебе відпускає, бувають миті невимовного блаженства; ось його-то й хочеться мати мудрецю на все життя. А тому Епікур і зазначав: «Хто не пам'ятає про минуле щастя, той старик уже сьогодні». Старий кіренаїк Аристипп вважав себе вчителем насолоди, але він був здоровою людиною і такого щастя, про яке говорив Епікур, він навіть не уявляв.

Внаслідок того, що насолоди приносять людині здоров'я тіла й душі, філософія має допомогти людині правильно інтерпретувати насолоду. А тому Епікур і відрізняв 3 види потреб: 1) природні й необхідні задоволення; 2) природні, але непотрібні задоволення і 3) неприродні й непотрібні задоволення.

До природних і необхідних задоволень Епікур зачисляв ті, що пов'язані зі збереженням життя людини. Тільки вони одні приносять істинну користь людині, звільняючи тіло від страждання. Як тільки усунуто страждання, бажання відразу ж згасає (відчуття ситості чи відпочинку у відповідь на голод або знемогу від втоми).

Насолоду від кохання Епікур виключав із природних і необхідних задоволень, вважаючи її джерелом занепокоєння і тривоги. Природні, але непотрібні задоволення не пов'язані з тілесним стражданням, а тому можуть спровокувати значну шкоду, доводячи людину до порушення міри: вишукана страва чи напої або ж елегантний модний одяг. Саме тому їх слід обмежувати. Неприродними і непотрібними задоволеннями Епікур вважав усі форми гонористості людини, її метушливі бажання розкошів, влади та слави. Вони ніяк не пов'язані з

тілесними потребами людини, піддають її душу небезпечним хвилюванням і тому їх необхідно всіляко уникати.

Таким чином, контролюючи нашу розумову діяльність, ми можемо в деякій мірі вибирати предмети нашого споглядання, пам'ятаючи, що насолоди залежать не тільки від нас самих. Саме в цьому й полягала єдина перевага задоволень нашого розуму. Згідно такої точки зору, добродісна людина має бути обережною в погоні за задоволеннями.

Ця загальна теорія передбачала концепцію не тільки гарного, але й гідного звання людини життя і була зовсім відмінною від концепції Сократа й Платона. Активна діяльність і відповідальність за майбутнє не були характерними для школи Епікура. Сократ розглядав теоретичну діяльність як найкращу з усіх можливих [2, с.84]. На його думку, одне із зобов'язань освічених людей полягало в активній участі в суспільних справах. Платон також мав сильне натхнення від такого роду діяльності. Філософ, який «вийшов із печери», повинен повернутись назад і допомогти звільнитись людям із менш багатим внутрішнім світом, аніж у нього. Саме таке переконання й призвело його до сицилійських справ: у спробі перевиховати в душі добра сиракузького тирана Діонісія. Епікур не виступив рішучим противником такої активної життєдіяльності людини.

На думку Епікура, філософ повинен бути лікарем людської душі. «Даремні слова того філософа, якими не лікується ніяке страждання людини, — зазначав Епікур. — Як від медицини немає жодної користі, коли вона не виганяє хвороб із тіла, так само й від філософії, якщо вона не лікує хвороб душі» [6, с.313]. Епікур вказував, що філософія є актуальною для будь-якого віку людини. Вона є «необхідною і старому й молодому: першому, щоб на схилі літ він оновлювався благами, радіючи минулому; другому, щоб він був юнаком і водночас літньою людиною з безстрашністю перед майбутнім» [6, с.309]. Саме тому Епікур і закликав: «Нехай ніхто не відкладає філософію

замолоду і не втомлюється від неї в старості. Адже ніхто не може бути недозрілим або перезрілим для здоров'я душі. І хто говорить, що час для філософії ще не настав або вже відлетів, уподібнюється тому, хто каже, що пора для щастя ще не надійшла або вже не існує» [6, с.309].

Своїм сучасникам, уже позбавленим упевненості, сповненим тривоги і страху перед життям, Епікур за допомогою своєї філософії вказував новий шлях до щастя, котрий був викликом долі, бо на прикладі власного життя показував, що щастя цілком залежить від самої людини. Він змушував людину притримуватись розсудливості й скромності з метою досягнення стану задовольняючого її спокою, найголовнішого, чим має дорожити людина в своєму житті. Проте, на відміну від апатичних стоїків, що знаходили спокій у зневажливому ставленні до всіх зовнішніх цінностей, який вони назвали *apatією*, спокій епікурейців полягав у стриманому і тому тривалому користуванні такими цінностями. За Епікуром, щастя — це відсутність тілесного страждання, котре називалось у нього *aponією*, і незворушність душі, що іменувалось *atarаксією* [3, с.12].

Світове життя — це гра випадку, і будь-який випадок може дуже боляче вразити людину. А щоб цього не трапилось мудрець має триматись осторонь державних турбот, бо зусиль вони вимагають багато, а насолоди приносять мало. Ось чому Епікур і закликав: «Живи непомітно!» Живи сам, люби друзів, жалій рабів і цурайся чужих — і тоді ти зможеш зберегти свою насолоду, адже спокій є найважливішим, чим має дорожити людина. Саме так і жили епікурейці: про них навіть не розповідали анекдотів, як про стоїків чи всіх інших філософів.

Як бачимо, Епікур не був активним політичним діячем і якщо все ж таки епікурейські організації були дуже розповсюдженими в античному світі, то свідчило це тільки про те, що епікурейство відповідало якійсь певній духовній потребі, було своєрідним «госпіталем для людей

стражденної душі», а основоположник вчення — чимось на кшталт «лікаря, що турбувався психічним здоров'ям своїх пацієнтів» — учнів і послідовників. Саме тому Цицерон і говорив про те, що епікурейцям належать цілі міста. В умовах еллінізму, коли рвалися традиційні полісні зв'язки, епікурейці змогли створити своєрідну спільність людей, спаяну дружбою і єдністю поглядів. Цим і пояснювалось те велике значення, що надавалось в епікурейській доктрині уявленням про дружбу, що не в останню чергу сприяло набуттю повноцінного щастя людиною. Адже вчення про щастя людини тут, на землі, знаходилось в центрі всієї філософії Епікура. Для тогочасної науки воно було великим досягненням, адже думка про те, що людина є щось величне і цінне за своєю природою і що необхідно ліквідувати все, що заважає їй, була за своєю суттю однією з основних ідей гуманізму. Прихильники вчення Епікура вказували на те, що відчуття щастя з'являється тоді, коли людина повністю звільняється від страждань тіла й душі. Саме тому Епікур і вимагав для реалізації щастя людини певних, але цілком скромних благ. За своєю суттю, необхідно задовольнити такі потреби людини, які забезпечують збереження її життя. Тобто, насамперед, потрібні шматок хліба і ковток води. А вже потім потрібно всіляко збагачувати її духовне життя. А так як зміст життя — щастя, то треба вивчати «природу речей» і довести, чи можливе воно в умовах цього світу, байдужого до справ людини, тобто вимагалось довести непричетність процесів Всесвіту до людської долі [7, с.96].

Неосвіченим людям не дає спокою страх богів, страх смерті та страх болю. Для філософа не існує подібних страхів. Боги блаженні і тому не знають ніяких турбот і тим паче не втручаються в наше життя. Саме тому вони й не розподіляють нам ні нагород, ні покарань. Вони теж, як і мудреці, «живуть непомітно» десь у світових просторах і насолоджуються непорушним спокоєм. Отже, Епікур вважав, що подолати перешкоду щастю зовсім не важко, якщо виходити з того,

що боги не повинні залучатись до пояснень явищ природи і перипетій людської долі. Саме в цьому й виявився зв'язок безбожності епікурейців із їхнім вченням про непричетність природи до будь-яких справ людей. Світ є недосконалим і тому не може досконале і всемогутнє божество керувати настільки недосконалим світом. А це б означало, що бог зовсім не піклується про людину. Адже коли б існував творець світу, то тоді він мав би прийняти на себе всю тяжкість всесвітнього зла і нести за нього повну відповідальність. Але такий висновок означав би безумовне визнання винуватцем зла одну істоту — бога. Ось чому Епікур і вважав, якщо людське суспільство сповнене всіляких страждань і зла, то й боги уникають цього світу, не турбуються і не живуть у ньому. А раз так, то й виходить, що боги не можуть допомогти чи зашкодити людям, адже в них просто немає ніякого інструменту здійснення милостей чи покарань. Саме тому немає ніякого сенсу звертатись до бога, «ублажати його». Говорячи про світ, в якому перебувають боги, давньоримський учень Епікура Тіт Лукрецій Кар (96 — 53 рр. до н.е.) зазначав: «Ніщо не засмучує вічного світу богів і ніщо ніколи їх не тривожить» [4, с.24].

Вказуючи на страх людини перед смертю, Епікур зазначав, що вона немає ніякого значення для нашого життя і тому не може для нас бути страшною. Адже поки я живий — смерті немає, а коли наступила смерть — мене вже немає. Таким чином, Епікур доводив, що боязнь смерті ірраціональна, бо ми ніяк не можемо її відчуті. Саме тому Епікур вимагав і певних зусиль від людини, своєрідного морального тренування: «приручай себе до думки, що смерть не має до нас ніякого відношення». Проте, не можна зближувати епікурейську філософію і християнство на тій основі, що вони «намагались позбавити смерть її жала». Потрібно повсякденно пам'ятати, що християни й епікурейці пропонували зовсім відмінні «рецепти» для досягнення цієї мети. Християни «долали» боязнь смерті обіцянкою загробного життя, а епікурейці

вбачали в смерті абсолютний життєвий фінал людини. І саме тому завдяки Епікуру формувалась найгуманістичніша етика античності, мета якої полягала в досягненні людиною щастя не в якомусь вигаданому світі, а на нашій землі. Християнська мораль виникла в результаті неспроможності людини боротись зі стражданнями і страхом перед смертю. Це була мораль людей, недостатньо сильних, щоб засвоїти матеріалістичний героїзм етики Епікура.

Останньою перешкодою на шляху досягнення людиною щастя Епікур називав страх болю. Але, як витікало з його доктрини, біль також не заслуговує страху, адже нестерпний біль буває недовго, а тривалий біль — терпимим, бо пом'яшується звичкою. Своїм учням Епікур казав: «Даремне вчення того філософа, котрий не лікує душу від якоїсь недуги». Стежити за своїм болем Епікур умів: коли він відчув, що біль дійшов до краю, він ліг у гарячу ванну, випив міцного, нерозведеного вина, попрохав друзів не забувати його уроків і помер. Сьогодні не можна не симпатизувати Епікуру, який намагався показати людині своєї епохи можливість досягнення щастя і сформулював своєрідну «стратегію надії». Епікур цілком справедливо вважав, що саме на цій землі ми можемо бути щасливими. Нехай щастя не таке вже й значне, але воно все-таки можливе. Саме тому реалізація епікурейської програми щастя і призводить до того, що люди стають «безстрашними перед випадковістю». Як зауважив один із дослідників філософської творчості Епікура Я.М.Боровський, звідси й витікала та рішучість, з якою Епікур відкидав розповсюджені в його епоху формули «песимістичного відношення до життя» [1, с.190].

Про те, як влаштований світ Епікур не дуже переймався: адже від цього його спокою й насолоді не було ні краще, ні гірше. Слідом за Демокрітом він уявляв собі, що світ складається з атомів, а їх штовханина здавалась йому схожою на метушню людей — таких же відокремлених, замкнених, боляче ображаючих один одного. Але Демокріт був

найдопитливішим із греків і цікавився причинами всього, що було в природі, а Епікур байдуже сприймав будь-які пояснення, тільки б вони не викликались втручанням богів у наше життя. Можливо, небесні світила між сходом і заходом гаснуть і загораються знову (як світильники у дбайливої господині), а може, освітлюючи, обходять Землю з іншого боку. Можливо, грім виникає тому, що це вітер рветься між хмарами, а може це хмари твердішають і труться одна об одну жорсткими боками. Можливо, землетруси виникають від підземного вогню чи підземних вітрів або від підземних обвалів землі — тільки б не від коливань бога морів Посейдона.

Якщо вже наклеювати ярлики на філософські системи, то епікурейством можна назвати філософією «обивателя». Недармоїда, що канючить, не трудівника, що виробляє, а саме «обивателя», котрий трохи має, більшого не хоче, нікого не ображає і думає тільки про те, що його хата з краю. Епікурейців хоча й не дуже поважали, однак їх любили: вони були добрими людьми, а їхнім сусідам-стоїкам, наприклад, доброти явно не вистачало. Хто втомлювався від життя, ті приходили до епікурейців. Вони були горді тим, що до них із інших філософських шкіл перебіжчиків було багато, а від них — нікого.

Школа Епікура відкрила двері всім: знатним і бідним, вільним і рабам, чоловікам і жінкам і навіть гетерам у їхніх пошуках звільнення від різноманітних забобон і досягнення звичайного людського щастя не в якихось вигаданих світах, а на нашій землі. Подругою життя Епікура була чи не найкрасивіша грецька гетера Леонтія. Можливо тому, що Епікур свято оберігав спокій своєї душі, не бажаючи зраджувати своєму вченню, адже, як нам уже відомо, насолоду від кохання він вважав джерелом занепокоєння і тривоги, на основі чого зараховував її до природних, але непотрібних задовольень. А можливо, будучи однолюбом, Епікур так сильно кохав її, що не міг на її місці уявити ніяку іншу жінку поряд із собою, а швидше за все, страждаючи від піелонефриту, тобто

сечокам'яної хвороби, він не хотів стати непомірною обузою для неї, а також враховуючи ту обставину, що гетерам у Греції суворо заборонялось виходити заміж, Епікур якось був змушений заявити: «Одружуватися чи заводити дітей мудрець не буде». Ця думка перекликаласть з висловлюванням іншого персько-таджикського мислителя значно пізнішої доби Абу Абдаллаха Рудакі (860 — 941 рр): «Ні жона, ні дім, ні діти не зворушать мудреця. Тільки мудрості він вірний і безмежно до кінця» [5, с.5].

Виникнення школи Епікура було початком своєрідної духовної революції в Греції. Перехід школи з Афін на периферію міста був справжнім викликом Академії Платона і перипатетикам Арістотеля. Навіть місце, вибране Епікуром для своєї школи, було виразом революційного духу його думки, — не форум як символ класичної Греції, а будівля в саду, у передмісті Афін, подалі від шуму міста, серед селянської тиші, в обстановці, зовсім незнайомій класичному філософу. Новизна епікурейської школи полягала в її просвітницькому дусі: в Епікурі було щось від пророка або святого, бо він запрошував до незвичного життя. На думку дослідника філософської творчості давньогрецького мислителя сучасного філософа Б.Фаррінгтона, Епікур нагадує нам попередника святого Павла, хоча схожість тут тільки за типом діяльності; адже віра Епікура заперечує будь-яку форму потойбічного життя або як кажуть філософи трансценденції; вона є цілком земна, природна. Метафізичні висновки ідеаліста Платона відкинуті й забуті, як, зрештою, й аристотелівські досягнення.

Філософське вчення Епікура можна підсумувати в кількох тезах: 1) реальність цілком доступна людському розуму і піддається осмисленню; 2) в реальному просторі є місце для щастя; 3) щастя — це відсутність страждань, болю і тривоги; 4) для досягнення цього щастя людині не потрібно нічого, крім неї самої; 5) для щастя також є зайвими держава

та її інститути, знатність, багатство, і навіть боги: людина є абсолютно автономна, цілком самодостатня.

Епікур не визнавав жодного з аспектів учення Платона. Таке ж чітко виражене несприйняття виявлялось і щодо Арістотеля, котрого він вважав за своєю суттю платоніком. На противагу Платону Епікур стверджував, що відчуття є найбільш достовірним критерієм істини. А тому всілякі міркування і доведення в душі Платона тільки віддаляють від речей. Міркування — це обман, який заважає прислухатись до «голосу» речей.

Елліністичній філософії притаманне звернення до Сократа. Крім Сократа на формування філософії Епікура значний вплив справили й молодші сократики, насамперед, вчення кіренаїків про насолоду. Вплив кініків Антисфена та Діогена виявився у відмові від надмірних потреб, від участі в політичному житті і проголошенні незалежності, самодостатності окремої людини. Проте, варто зазначити й те, що хоча філософія Епікура й була під впливом Сократа, кіренаїків та кініків, вона все ж таки була самостійною філософською системою. Саме тому Епікур і поділяв філософію на три частини: фізику (світ в його цілісності), каноніку (вчення про пізнання) та етику (мета якої — пошуки морального ідеалу). Ймовірно, етиці він хотів надати не тільки антропологічного, але й онтологічного звучання, адже уявлення про людину може бути обґрунтоване лише в рамках уявлення про космос і буття, частиною яких і є людина. Підтвердивши необхідність онтології як основи етики, Епікур, тим самим, доводив перевагу етики над онтологією. Найважливішою для Епікура виступила проблема життя не тільки як теоретична, але й як практична. Мета етики Епікура — звільнити людину від фаталізму, забобон, містицизму і страху, обґрунтувати можливість щастя, заявивши про людину як особистість.

У епікуреїстві не було історії в значенні еволюції мислення, розвитку основних положень вчення та напрацювання

нових понять. Послідовники Епікура обмежились тільки повторенням та роз'ясненням слів свого вчителя. Основні положення Епікура набули значення догм, які необхідно було вивчати й захищати, подібно істинам релігії. Саме цим і пояснюється відсутність фаз розвитку в епікурействі.

Епікур не просто пропонував, але й наказував своїм послідовникам тримати найсуворішу дисципліну в значенні того, що в його школі не повинно бути місця ідейним конфліктам, навіть після смерті її основоположника. У другій половині першого століття до н.е. земля, де знаходилась школа, була продана. Однак ідеї Епікура знайшли своє друге життя в Італії, де Філодем на початку першого століття до н.е. організував епікурейський гурток аристократичного типу поблизу Геркуланума, у домі мецената й консула Кальпурнію Пізоне.

Але найвидатнішим прихильником епікурейства в Римі був Тіт Лукрецій Кар (96 — 53 рр. до н.е.), який склав ціле явище в історії філософії. Лукрецій збагнув: щоб звільнити людей мало істини інтелектуального роду, необхідно, як сказав би Паскаль, щоб істина була ясна серцю. Саме цим і була викликана до життя його знаменита поема «Про природу речей». Тільки одна відмінність була між ними: Епікур умів гасити свої тривоги екзистенціального роду. Лукрецій же став їхньою жертвою і покінчив із собою в 44 роки.

Такий непримітний і невибагливий спосіб життя, цілковита зосередженість епікурейців на своєму внутрішньому світі, де відсутні будь-які переживання за повсякденні турботи, надзвичайно імпонували вищим верствам імператорського Риму. Давньоримське ставлення до природи викликало посилену увагу до епікурейської етики з її вільнодумством і критикою всіляких забобонів, які перешкоджали людині на шляху досягнення нею цілковитого щастя. У Давньому Римі необхідність в такому усамітненому місці як епікурейський сад виникла тоді, коли державні діячі починали відчувати

потребу в просвітництві, заняттях літературою й філософією та при спілкуванні з друзями. Моду на епікурейський сад привезли з елліністичного Сходу після перемоги над Персеєм Емілій Павел і Сципійон Еміліан. Подібно епікурейському саду на своїх віллах вони влаштували парки, де відпочивали, спілкуючись зі своїми друзями. Будь-які «питання культури» вирішувались в Римі уже не на агорі, не в лікеях чи академіях, а в спілкуванні з освіченими друзями на віллах і в садах. Так, давньоримський філософ і просвітник М.Т.Цицерон облаштував на своїй Тускуланській віллі дві гімназії, розташувавши їх на терасах — Лікей і Академію. У Лікеї була бібліотека, в якій були лави для відпочинку, а також скульптурні зображення грецьких мудреців і письменників. Сад був для Цицерона місцем праці, де він сам ніби уподібнювався освіченому грецькому мислителю.

Мешканець будь-якої давньоримської вілли проживав у віддаленому й усамітненому місці, відмежувавшись від зовнішнього невпорядкованого світу. У саду, як і на віллі, панувала особлива атмосфера свята, феєрії, що залучала її мешканців до світу богів і міфологічних героїв, де все буденне й повсякденне не мало ніякого відношення до нього. Тим самим давньоримський сад був своєрідним музеєм, а той, хто жив у ньому, начебто залучався до античної поезії як царства муз, в якому були зведені невеличкі храми, портики, гроти, всілякі наповнені водою басейни, канали, каскади, фонтани, що наочно символізували союз архітектури та природи. Різнобарвний світ дерев, квітів і рослин був зрозумілий античній людині. Кожне дерево чи квітка були оточені своєрідним «ореолом», пов'язаним з культами богів, легендами. Греки мали навіть спеціальні каталоги міфів про рослини, які були добре відомі давньоримським топіаріям, тобто садівничим, майстрам-оранжувальникам пейзажних мотивів і садових ландшафтів. Отже, давньоримський сад мав свою особливу мову, зрозумілу тільки античній людині. Агріппа побудував на Марсовому полі

басейни і заклав сади, оточені величним портиком із ста колон. У басейни була проведена вода із знаменитого акведуку Aqua Virgo. Вона заповнювала канал Евріп і басейн із холодною водою — Stagnum. Уся споруда була оточена високими деревами і квітниками. Природа скрізь була дисциплінована, і мимохіть виникала думка, що римляни не тільки підкорили весь світ, але й оволоділи стихіями природи.

Для епікурейців і стоїків основними питаннями філософії були питання етики, але в цей же час розвивалась ще одна філософська школа, що на відміну від перших двох займалась виключно проблемами пізнання. Вона проповідувала відмову від знання взагалі, вважаючи досвід і понятійне мислення помилковим джерелом знання. Саме тому представників цієї школи назвали скептиками («скепис» — грецькою «сумнів»). Вони заперечували вірогідність знання, акцентуючи увагу на вірі. Це означало, що й у скептиків була етика, що приносила розум в жертву вірі.

Література

1. *Боровский Я.М.* Образ Эпикура у Лукреция // Лукреций. О природе вещей: В 3-х т. — Т.2. — М., 1947.
2. *Дарио Ф. и Антисери М.* История западноевропейской философии: В 4-х т. — Т.1. — М., 2002.
3. *Климашевская А.С., Титов В.Д.* Счастье как моральный идеал. — М., 1973.
4. *Лукреций Т.* О природе вещей: В 3-х т. — Т.1. — Кн. 3. — М., 1947.
5. *Таранов П.С.* 106 философов: В 2- т. — Т. 1. — Симферополь, 1995.
6. *Таранов П.С.* 106 философов: В 2-х т. — Т. 2. — Симферополь, 1997.
7. *Таранов П.С.* Методы 100%-ной победы. — Симферополь, 1998.

Надійшла до редакції 2.08.2008 р.